

Кійко С. В.,
доктор філологічних наук,
доцент кафедри германського, загального та порівняльного мовознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

СЛОВОТВІРНІ МОДЕЛІ ІМЕННИКІВ-ОМОНІМІВ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті розглянуто проблеми розмежування полісемічних слів та омонімів, які виникли внаслідок семантичної дивергенції, встановлено диференційні структурні ознаки, що супроводжують утворення омонімів зі значень багатозначного слова. Дослідження показало, що найбільш чітко й послідовно відбувається розрізнення в галузі словотвірних моделей.

Ключові слова: омонімія, полісемія, словотвірна модель, критерії розмежування.

Постановка проблеми. Проблема розрізнення багатозначних слів та омонімів, незважаючи на численні спроби науково обґрунтованого розмежування цих явищ [1; 3; 7; 22], залишається однією з найактуальніших проблем мовознавства загалом і лексикографії зокрема. Унаслідок відсутності об'єктивних критеріїв диференціації омонімів і лексико-семантичних варіантів (далі – ЛСВ) слова систематизація словникового матеріалу є найменш розробленою частиною лексикографічної практики. Це стосується насамперед розмежування полісемічних слів та омонімів, які виникли внаслідок семантичної дивергенції. Коли зв'язок між окремими значеннями полісеманта втрачається, слово розпадається на омоніми й у мові в кожний окремий момент з'являються граничні випадки, кваліфікація яких викликає певні труднощі. Так, у Словнику омонімів російської мови О.С. Ахманової зазначено, що в багатьох випадках процес розпаду ще не завершився й омонімія перебуває в стані становлення, тому в Словнику за допомогою спеціальних позначень розмежовуються «завершені» й «незавершені» процеси розходження значень. До останніх авторка зараховує такі випадки, як рос. *глядит* (білизну і дитину), рос. *волочиться* (по землі й за дівчатами) тощо [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато авторів пропонують певні критерії розмежування полісемічних слів та омонімів, які виникли внаслідок семантичної дивергенції. Так, Е. Оманн [17, с. 80–97], К.А. Аллендорф [2, с. 163–171], С. Ульманн [21, с. 57–59] та інші висувають *критерій спорідненості*, сутність якого зводиться до такого: якщо різні значення, підпорядковані одній звуковій оболонці, споріднені між собою, йдеться про полісемію, якщо далеко розійшлися й не сприймаються більше як споріднені – про омонімію. При цьому таке розрізнення є досить суб'єктивним, оскільки рішення приймається на основі невизначеності самого критерію «розрив семантичних зв'язків». На це вказує В.І. Абаєв, коли запитує в статті: чому, наприклад, рос. *здоровый* «який має здоров'я» і *здоровый* «міцний, сильний» вважаються омонімами, а рос. *крепкий* «твердий» і *крепкий* «про вміст спирту у вині» – ЛСВ одного слова? Чому рос. *изменить* «змінити» й *изменить* «зрадити» розглядаються як два різні слова, а рос. *верный* «правильний» і *верный* «відданий» – як одне? Автор називає таке

трактування «царством суб'єктивності», а основним аргументом прихильників критерію спорідненості – «мені здається» [1, с. 33]. Його підтримує також Т. Шіппан, яка зазначає, що «важко розрізнити омоніми та багатозначні слова, виходячи лише із семантичного аналізу» [20, с. 171]. Тому критерій спорідненості модифікований і доповнений критеріями перетину множин, поля, синонімів і психологічним критерієм. Так, в основі критерію перетину множин лежить така теза: якщо два значення мають спільні семи, то вони підпорядковані одному слову-полісеманту; омонімами будуть слова, значення яких не мають спільних сем [14, с. 471–479; 15, с. 159–160]. Недоліком цього критерію є його недостатність: згідно із цим критерієм, німецькі слова *Schloss* «замок» і *Schloss* «палац» є ЛСВ одного слова, оскільки вони мають спільні семи: неживі фізичні об'єкти, зроблені з твердого матеріалу, які можна порухувати. Вихід із подібної ситуації Р.І. Болтянська вбачає в розрізненні сем [5, с. 5–7]. Вона виділяє три категорії сем: архісеми (загальні семи родового значення), диференційні семи видового значення й потенційні семи, які відображають другорядні характеристики об'єкта. Тотожність лінгвістичних одиниць визначається лише наявністю або відсутністю диференційних сем. Аналогічно розрізняє полісемію та омонімію В.М. Лейчик: «Система значень багатозначного слова включає два чи декілька ЛСВ. Ці ЛСВ з'являються в слові в тому випадку, коли воно в результаті переносу найменування починає позначати не одне, а два чи декілька понять. Якщо при такому переносі в семантичній структурі всіх ЛСВ зберігається спільна головна сема й розходяться другорядні, то утворюється багатозначність; якщо ж збігаються другорядні семи, а головна сема розщеплюється, то утворюється семантична омонімія» [9, с. 115]. Проте, як показують результати досліджень, компонентний метод не забезпечує однозначність і безпомилковість кінцевих результатів.

Згідно з критерієм поля, значення, які підпорядковані одній звуковій оболонці, але належать до різних лексико-семантичних полів (далі – ЛСП), вважаються омонімами. В. Порциг наводить як приклад омонімів німецькі дієслова *ziehen* «тягнути» й *ziehen* «рушати», оскільки в першого дієслова польовим оточенням будуть слова *schleppen*, *ziehen*, *tragen*, а в другого – *marschieren*, *wandern* [19, с. 162]. Аналогічно *der Flügel* «крило» і *der Flügel* «рояль» є різними словами, тому що перше входить до складу ЛСП «частини тіла птаха», а друге – ЛСП «музичні інструменти». Труднощі, які тут виникають, пов'язані з проблемою розмежування окремих словесних полів. І.А. Мельчук укаже із цього приводу, що окремі ЛСВ багатозначного слова теж можуть входити до різних ЛСП, наприклад, рос. *голод* «відчуття» й *голод* «лихо» [10, с. 21].

Критерій синонімічності висуває Є.М. Галкіна-Федорук, яка вважає наявністю у слів різних синонімів ознакою того, що

слово розпалося на омоніми. Як приклад вона наводить російські слова *ключ* (синонім – *ручєёк*) і *ключ* (синонім – *отмычка*). Якщо синонімом є одне й те саме слово, то перед нами – полісемія, як-от: для рос. *барабанить* у контексті *барабанит пионер на барабане/барабанит дождь по крыше* можна підібрати один синонім *стучать* [6, с. 204]. Недоліком цього підходу М.М. Фалькович вважає його неконкретність: різні синоніми характерні також для різних значень одного й того самого слова, наприклад, до англійського слова *gloomy* в значеннях, пов'язаних між собою: 1) «темний, похмурий»; 2) «сумний, похмурий, пригнічений» і 3) «сумний, безрадісний» можна підібрати різні синоніми: 1) *dark*; 2) *depressed, melancholy, dispirited*; 3) *dipressing, cheerless* [11, с. 87].

В основі психологічного критерію лежить ідея безпосереднього вимірювання семантичної відстані між словами. Так, В.В. Левицький проаналізував 60 слів української мови на основі вимірювання семантичної схожості слова в різних типових контекстах, що актуалізують його ЛСВ. Після отримання середніх оцінок семантичної схожості встановлювались статистичні параметри, які відповідають поняттям «повна різниця» (тобто омонімія), «значна різниця» (перехідний тип від омонімії до полісемії), «різниця» (полісемія) й «тотожність/несуттєва різниця» (однозначність). Якщо семантична схожість між словотвірними формами *висувати* в контекстах *висувати кандидатуру/висувати пропозицію* оцінювалось за п'ятибальною шкалою величиною 4,9, то обидва контексти об'єднувались, а слова *кандидатура/пропозиція* вважались елементами одного й того самого контекстуального набору [8, с. 155]. Результати експерименту показали принципову можливість розмежування полісемії та омонімії. Недоліком аналізованого методу є велика затрата часу й залучення до експериментів значної кількості інформантів.

На жаль, кожен із запропонованих критеріїв розмежування полісемічних слів та омонімів, які виникли внаслідок семантичної дивергенції, має певні недоліки.

Мега статті – встановити диференційні ознаки, які супроводжують утворення повних омонімів зі значень багатозначного слова. Матеріалом дослідження слугували 382 іменники-омоніми німецької мови, вписані зі словника *Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache* [16], що мають спільне походження. До вибірки включалися лише повні омоніми, які збігаються в усіх граматичних формах. Дослідження їх диференційних ознак показало, що найбільш чітко й послідовно розмежування відбувається в галузі словотвірних моделей. Семантичне розмежування виразилося тут не тільки в наявності власного гнізда похідних і складних слів (пор. [11, с. 74–79]), а й в утворенні слів за різними словотвірними моделями та за допомогою різних словотвірних засобів. Розщеплення єдиного слова на омоніми супроводжується диференціацією їх словотвірних основ: кожний омонім утворює похідні та складні слова за чітко визначеною моделлю. У результаті словотвірні ряди омонімів розрізняються не тільки семантично, а й структурно.

Виклад основного матеріалу. Для більшості іменників німецької мови характерно утворення похідних або складних слів без сполучувальних елементів чи за допомогою одного й того самого сполучувального елемента *-e, -(e)n* або *-(e)s*. Так, усі похідні та складні слова від іменника *der Tisch* «стіл» утворюються без сполучувальних елементів: *Tischbein, Tischbesen, Tischblatt, Tischcomputer, Tischdame, Tischdecke, Tischdekorati-*

on, Tischecke, Tischfußball, Tischgebet, Tischgesellschaft, Tischgespräch, Tischkultur, Tischlampe, Tischler, Tischrede тощо. Основа іменника *die Birke* «береза» виступає під час словотвору в усіх випадках зі сполучувальним елементом *-n*: *Birkengewächs, Birkengrün, Birkenholz, Birkenreizker, Birkenrinde, Birkenröhrling, Birkensaft* тощо, а іменника *der Staat* «держава» – з елементом *-s*: *Staatsaffäre, Staatsakt, Staatsaktion, Staatsamt, Staatsangehörige, Staatsangestellte, Staatsanwalt, Staatsapparat, Staatsarchiv, Staatsbahn, Staatsbank, Staatsbeamte, Staatsbesuch, Staatsbetrieb, Staatsbibliothek, Staatsbürger* тощо. Словотвірною основою іменника *die Gans* «гуска» є в усіх випадках *Gänse-*: *Gänsebraten, Gänsebrust, Gänseei, Gänsefeder, Gänsefett, Gänsefingerkraut, Gänsegeier, Gänsehaut, Gänsekeule, Gänsekraut, Gänseleber, Gänseschmalz, Gänsevogel, Gänsewein* тощо.

У деяких іменників основа може виступати під час словотвору з або без сполучувального елемента, наприклад: *Arbeitgeber, Arbeitnehmer*, але *Arbeitsamt, Arbeitsbeginn, Augenarzt, Augenausdruck, Augenbraue*, але *Augapfel; Mitgliedsstaat* або *Mitgliedstaat*. Така варіативність основи не порушує єдності цих слів, поки зовнішні відмінності не виражають ніяких семантичних розбіжностей.

В омонімічних слів, які виокремилися з одного полісемічного слова, крім семантичних розбіжностей, спостерігається своєрідне оформлення твірної основи, коли за певною твірною основою закріплюється певне значення.

Процес диференціації словотвірних основ під час розщеплення єдиного багатозначного слова на омоніми можна прослідкувати на прикладі розвитку омонімів *die Presse* «лещата, прес» і *die Presse* «преса». Обидва омоніми зводяться до днв. *fressa* «лещата», запозиченого з лат. *pressura* «утиски, тиснення», яке трапляється в баварському діалекті у формі *pressa* «лещата». Близько 1500 р. у слова розвинулося значення «друкарський прес» під впливом франц. *presse*, а з другої половини 18 ст. словом *presse* починають позначати друковані твори, передовсім газети й журнали. У процесі розвитку цього значення, поки *Presse* було єдиним словом, словотвірною основою було *Preß-*, і всі похідні та складні слова утворювалися незалежно від їх значення від цієї основи, наприклад: *Preßfreiheit* «свобода друку», *Preßkohle* «пресоване вугілля», *Preßgesetz* «закон про пресу», *Preßholz* «пресовані дерева». У словнику братів Грімм можна знайти такі приклади вживання цієї словотвірної основи: „... Da ich vernehme, dasz die preszfreiheit in preszfrechheit ausartet“ [11]. У сучасній німецькій мові від основи *Press-* утворюються слова зі значенням «пресований», як-от: *Pressform* «форма для пресу», *Pressglas* «пресоване скло», *Pressharz* «пресувальна смола», *Presshefe* «пресовані дріжджі», *Presskopf* «пресувальна головка», *Pressluft* «стиснене повітря», *Pressmasse* «пресувальна маса», *Presspapier* «тиснений папір», *Presssack* «зельц». Щоб утворити складне або похідне слово зі значенням «преса», необхідно відштовхуватися від твірної основи *Presse-*: *Presseagentur* «інформаційне агентство», *Presseamt* «прес-служба», *Pressebericht* «кореспонденція», *Pressebüro* «інформаційне бюро», *Pressechef* «заввідділом друку», *Pressediens* «прес-служба», *Pressefreiheit* «свобода друку», *Pressekampagne* «інформаційна кампанія», *Pressekommentar* «коментар у пресі», *Pressekonferenz* «прес-конференція», *Pressekonzern* «газетний концерн», *Pressemeldung* «коротке повідомлення» тощо. Отже, розпад полісемічного слова *Presse* на омоніми оформився в послідовному розрізненні словотвір-

них основ. Словотвірні ряди омонімів *die Presse* «лещата, прес» і *die Presse* «преса» чітко відрізняються як у семантичному, так і в структурному відношенні.

Аналогічний шлях розвитку проходять омоніми *der Stab* «палиця, жезл» і *der Stab* «(військ.) штаб». Обидва омоніми зводяться до двн. *stab*, свн. *stap (-bes)* «опора, стовб». У середні віки слово набуло значення «палиця» й уживалося в композиціях *Wanderstab* «посох», *Pilgerstab* «посох», з 18 ст. – у складних словах *Maßstab* «масштаб», *Gitterstab* «стержень решітки». У 17 ст. розвивається значення «жезл» як атрибут командувача військ, виникає композит *Marschallstab* «маршальський жезл». Пізніше на основі метонімічного перенесення виникає значення «штаб» як сукупність вищих офіцерських чинів, наприклад: „... Hebst einen armen knecht zum hohen stab empor“ [12]. Полісемічне слово розпадається на два омоніми, кожен із яких починає послідовно утворювати складні слова від різних словотвірних основ. Так, значення «палиця» виражається словотвірною основою *Stab-*: *stabförmig* «палицеподібний», *Stabhochsprung* «стрибки з жердиною», *Stabwechsel* «естафета», а значення «штаб» – основою *Stabs-*: *Stabsoffizier* «офіцер штабу», *Stabsquartier* «штаб-квартира», *Stabschef* «начальник штабу», *Stabsstelle* «штабна посада». Структурне відокремлення словотвірних основ сприяє диференціації значень обох омонімів.

Різні словотвірні моделі характерні також для омонімів *die Rolle* «ролик, коліщатко» і *die Rolle* «роль». Обидва слова походять із франц. *rôle* (< лат. *rotula, rotulus* «трубка, коліщатко»), що позначало спочатку грамоту на скрученому в трубочку пергаменті. Це значення наявне сьогодні у словах *Stammrolle* «список особового складу», *Bürgerrolle* «список громадян», *Steuerrolle* «перелік податків або платників податків». Із цього розвинулося значення «роль» як «написана на згортку роль актора» з розширенням значення в 17 ст. до «всі дії актора в п'єсі». Інший напрям розвитку значення – від поняття «трубка, коліщатко, скручений предмет» до «ролик» (близько 1300 р.) [12; 18]. У сучасній німецькій мові словотвірні основи цих омонімічних іменників відрізняються не тільки семантично, а й структурно. Значення «ролик» виражається словотвірною основою *Roll-*: *Rollschuhe* «роликові ковзани», *Rollladen* «жалюзі», *Rollstuhl* «інвалідне крісло», *Rolltreppe* «ескалатор», а «роль» – словотвірною основою *Rollen-*: *Rollenbesetzung* «розподіл ролей», *Rollenfach* «амплуа», *Rollentext* «текст ролі», *Rollenspiel* «гра по ролях».

Розрізнавальні ознаки між омонімами *die Börse* «гаманець» і *die Börse* «біржа» (<нідерланд. (*geld*)*beurs* < пізнолат. *bursa* «хутро, шкіряний мішок» < грецьк. *býrsa*) проявилися також у словотворі, але в іншому плані: перший іменник виступає лише як означуване (базове) слово, наприклад: *Geldbörse* «гаманець», а другий – як означальне слово: *Börsenaufsicht* «біржовий нагляд», *Börsenbericht* «біржовий бюлетень», *Börsengang* «котування на біржі», *Börsenhandel* «біржові торги», *Börsenkrach* «біржовий крах», *Börsenkurs* «біржовий курс», *Börsenmakler* «біржовий маклер», *Börsennachrichten* «біржові новини», *Börsenspekulation* «біржові спекуляції», *Börsenschluss* «закриття біржових операцій», *Börsensturz* «падіння курсу акцій», *Börsenwesen* «біржова справа», *börsenfähig* «який котується на біржі» тощо.

Цікавими є також словотвірні особливості омонімів *das Stück* «шматок» і *das Stück* «п'єса». Обидва слова зводяться до двн. *stucki* > свн. *stücker* «шматок». У середні віки розвивається

значення «земельний наділ, ділянка», у ранньоновітньо-німецькому періоді – «уринок тексту». Із 16 століття іменник *das Stück* зафіксовано також у значенні кількості: „vierhundert stuck goldts (1565) [12], музичних і літературних творів: „ein für sein instrument gesetztes stück“ (1536) [12]. У значенні «п'єса» іменник *das Stück* починає вживатися з 18 ст.: „Eine Hauptrolle in einem der aufgeführten Stücke zu bekommen“ [18]. У сучасній німецькій мові обидва омоніми частіше є другим компонентом складного слова; при цьому *das Stück* «шматок» у складних словах втрачає власне конкретне значення: *das Beweisstück* «доказ», *das Fundstück* «знахідка», *das Gepäckstück* «багаж», *das Kunststück* «фокус, трюк», *das Bubenstück* «пустощі», *das Schriftstück* «рукопис», *das Frühstück* «сніданок» тощо. У цих прикладах семантично значимим є перший компонент складного слова, а іменник *das Stück* виконує роль суфікса й лише конкретизує значення композита. У значенні «п'єса» іменник *das Stück* у композиціях є повнозначною основою: *das Bühnenstück* «театральна п'єса», *das Erfolgsstück* «популярна (театральна) п'єса», *das Volksstück* «бурлескна п'єса», *das Klavierstück* «п'єса для фортепіано» тощо. Тут основне смислове навантаження несе саме слово *das Stück*, а перший компонент лише уточнює різновид п'єси.

Висновки. Наведені вище приклади трактуються як омоніми лише у словнику Langenscheidt [16]. Автори словника Duden [13] не вважають їх омонімами й подають як окремі ЛСВ полісемічного слова. Наявність таких проміжних випадків між полісемією й омонімією зовсім не свідчить про те, що між цими явищами нема межі. Цей факт указує лише на те, що й полісемія, й омонімія мають польову структуру із центром, де специфічні ознаки певного явища виражені найбільш яскраво, і периферією, де вони проявляються менш чітко. Особливості словотвору можуть у таких випадках слугувати одним з методів розрізнення полісемії і омонімії.

Перспективним вважаємо дослідження інших методів розмежування полісемії й омонімії (морфологічного, синтаксичного, трансформаційного тощо) на матеріалі репрезентативних тлумачних словників сучасної німецької мови.

Література:

1. Абаев В.И. О подаче омонимов в словаре. *Вопросы языкознания*. 1957. № 3. С. 31–43.
2. Аллендорф К.А. Значение и изменение значений слов. *Ученые записки Моск. пединститута иностр. яз.* Москва: МГПИИЯ, 1965. С. 163–171.
3. Арсеньева М.Г., Строева Т.В., Хазанович А.П. Многозначность и омонимия. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1966. 132 с.
4. Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. Москва: Наука, 1986. 448 с.
5. Болтянская Р.И. Розмежування омонімії та полісемії за допомогою семного аналізу. *Мовознавство*. 1975. № 6. С. 75–78.
6. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык: Лексика. Москва: Изд-во МГУ, 1954. 204 с.
7. Кійко С.В. Синергетика омонімії як мовного, мовленнєвого і міжмовного явища: монографія. Чернівці: Родовід, 2016. 532 с.
8. Левинский В.В. Статистическое изучение лексической семантики. Киев: УМК ВО, 1989. 155 с.
9. Лейчик В.М. Семантическая омонимия и многозначность в сфере терминов. *Лексика и лексикография*. Москва: Наука, 1991. С. 115–121.
10. Мельчук И.А. Некоторые вопросы машинного перевода за рубежом. *Доклады Конференции по обработке информации*,

- машинному переводу и автоматическому чтению текста. Вып. 6. Москва: ВИНТИ АН СССР, 1961.
11. Фалькович М.М. К вопросу об омонимии и полисемии. *Вопросы языкознания*. 1960. № 5. С. 74–79.
  12. Das Deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm im Internet. URL: <http://germazope.uni-trier.de/Projects/WBB/woerterbuecher/dwb/wbgui>.
  13. Duden Deutsches Universalwörterbuch. Hrsg. vom Wiss. Rat der Dudenredaktion. 6. Aufl. Mannheim [u.a.]: Dudenverlag, 2006. 2016 S.
  14. Heger K. Homographie, Homonymie und Polysemie. In: *Zeitschrift für romanische Philologie*. Heft 79. Tübingen, 1973. S. 471–479.
  15. Henne H. *Semantik und Lexikographie: Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache*. Berlin: de Gruyter, 1972. 213 S.
  16. Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Berlin / München: Langenscheidt, 2008. 1310 S.
  17. Öhmann E. *Über Homonymie und Homonyme im Deutschen*. Helsinki: Finnische Literarische Gesellschaft, 1934. 142 S.
  18. Paul H. *Deutsches Wörterbuch on CD*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2000.
  19. Porzig W. Die Einheit des Wortes. Ein Beitrag zur Diskussion. In: *Sprache – Schlüssel zur Welt. Festschrift für L. Weisgerber*. Düsseldorf: Schwann, 1959. S. 158–168.
  20. Schippan Th. *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer, 2002. 306 S.
  21. Ullmann S. *Grundzüge der Semantik: die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht*. Berlin: de Gruyter, 1967. 344 S.
  22. Wichter S. Signifikantgleiche Zeichen: Untersuchungen zu den Problembereichen Polysemie, Homonymie und Vagheit auf der Basis eines kommunikativen Zeichenbegriffs am Beispiel deutscher Substantive, Adjektive und Verben. Tübingen: Narr, 1988. 199 S.

Кийко С. В. Словообразовательные модели существительных-омонимов современного немецкого языка

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы размежевания полисемичных слов и омонимов, возникших в результате семантической дивергенции, определены дифференциальные признаки, сопровождающие образование омонимов из значений многозначного слова. Исследование показало, что размежевание наиболее четко и последовательно происходит в области словообразовательных моделей.

Ключевые слова: омонимия, полисемия, словообразовательная модель, критерии разграничения.

Kiyko S. Word formation models of homonyms of modern German

Summary. The problems of polysemantic words and homonyms delimitation appeared as a result of semantic divergence are considered. Distinctive signs accompanied by the creation of complete homonyms from the meanings of a polysemantic word are defined. The investigation of differential signs of homonymous nouns showed that delimitation happens to be more accurately and consecutive in the field of word-formative models.

Key words: homonymy, polysemy, derivational model, criteria for delimitation.